

УДК 351

*К. П. Чорна,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри господарського, трудового права та цивільно-правових дисциплін,
Міжрегіональна Академія управління персоналом, Київ*

ЕВОЛЮЦІЯ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ У КРИМСЬКОМУ ХАНАТІ (XIII-XV СТ.)

*K. Chorna
PhD. of Law, Associated Professor,
Professor of the Department of Business law, labour rights and civil-law disciplines,
Interregional Academy of Personnel Management, Kyiv*

THE EVOLUTION OF STATE GOVERNANCE IN THE CRIMEAN KHANATE (XIII- XV CENTURY)

У статті здійснено загальний аналітичний огляд трьох етапів еволюції середньовічної автократичної держави – ханату; проведено порівняльний аналіз розвитку державотворення у Криму (від ординського улусу до окремого ханства), - з висвітленням архаїчних родоплемінних та новітніх феодальних традицій в управлінні. Тут підкреслено роль політичних, ідеологічних, релігійних, етнічних і територіальних факторів у розбудові і в занепаді держави, а також подано власний погляд автора на деякі особливості васальної залежності від Великої Порти та значення європейських векторів у зовнішній політиці ханства за часів високого середньовіччя; розглядаються геополітичні та регіональні чинники занепаду кримськотатарської державності.

Пріоритетною у роботі є теза про актуальність дослідження історичної спадщини корінного етносу України, татарського народу, - у зв'язку з подальшим спільним політичним майбутнім, яке полягає у боротьбі за незалежну українську державу.

In the article a general analytical review of three stages of the evolution of the medieval autocratic state - khanata; A comparative analysis of the development of state creation in the Crimea (from the Horde ulus to a separate khanate) was conducted, with coverage of the archaic tribal tribes and the newest feudal traditions in management. It emphasizes the role of political, ideological, religious, ethnic and territorial factors in the development and decay of the state, as well as the author's own views on some of the peculiarities of the vassal dependence on the Great Port and the significance of European vectors in the foreign policy of the Khanate during the Middle Ages; Geopolitical and regional factors of the decline of Crimean Tatar statehood are considered.

Priority in the work is the thesis about the relevance of the research of the historical heritage of indigenous ethnic groups in Ukraine, the Tatar people, in connection with the subsequent common political future, which is to fight for an independent Ukrainian state.

Ключові слова: *орда, ханат, улус, бейство, курултай, джучиди, чингізиди, мурзи, диван, тархан, Велика Порта, васалітет, тенгріанство, шариат.*

Keywords: *horde, khanate, ulus, battle, kurultai, juchidi, chingizids, morsei, sofa, tarhan, Greater Port, vassalite, tengrian, shariah.*

Постановка проблеми у тезовій формі та її зв'язок з важливими науковими або практичними завданнями.

В історичній літературі тема існування етнічної державності у корінного народу Криму є і досі малодослідженою, оскільки більшість науковців вважали Кримське ханство ординською охлократичною окраїною, яка розвивалася за рахунок хаотичних степових воєн. Вказана парадигма була закладена радянськими російськими істориками, які впроваджували цю ідею в науку і тим самим пропонували вивчати політичну історію цивілізованого Криму, починаючи лише з часів його московського завоювання (кінець XVIII століття).

Проте рання плеємінна державність тут бере початок ще зі степових імперій, незважаючи на те, що самостійне державне утворення появилось на карті лише після розпаду Золотої Орди, у XV столітті. Попри метропольні амбіції великих держав-сусідів, традиції політичного господарювання своїх предків кримські татари зберегли і донині, як зберегли власну етнічність: мову, мистецтво, фольклор, побутову культуру, самоврядну структуру – курултай.

Отже, до початку виникнення Кримського ханства нова нація практично уже сформувалася. Етнологи поділяють татар на 4 етнічні підгрупи: казанські, астраханські, сибірські і кримські. Останні виникли внаслідок антропологічної та політичної консолідації тюркських та нетюркських народів, які до цього проживали у Криму: основними версіями є теорії про таврську, кипчацьку та половецьку етнічні основи кримських татар як нації, і лише значно пізніше ця нація була доповнена монгольським субстратом.

Тобто, термін «татари» уже існував, коли монголи прийшли на майбутні українські терени і асимілювалися серед етнічного розмаїття Таврії. Тому стверджувати, що кримські татари - це нащадки ординців, принаймні, антинауково. І сьогодні, коли кримськотатарський народ поруч з українським прагне будувати державність на історичній батьківщині і протистояти незаконній анексії і окупації Криму, важливим завданням українських науковців є розробка проектів з подолання імперських анахронізмів у сприйнятті національного розвитку та росту наших найближчих сусідів-соратників, виховання пошани до їх історичних традицій, подолання ставлення до них як до «малого» неісторичного народу. «Татари - це теж українці, але іншої віри», - стверджує відомий український політик і дисидент Л. Лук'яненко, і сучасні українці мають знати і вивчати як початки консолідації кримськотатарської нації, які своїм корінням сягають у раннє середньовіччя.

Звичайно, детальний аналіз етапів етнічного державотворення в Криму має провадитись згідно з принципом історичної справедливості, який вимагає аполітичного та об'єктивного розгляду цих подій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливістю наукового опрацювання політичної історії Кримського ханства є його вивчення як територіальної окраїни великих імперій – перш за все, Золотої Орди або Османської, пізніше - Російської; записи про ханат як про сусіднє державне утворення здійснені візантійськими, польськими авторами, літописцями Священної Римської імперії. Так, найбільш фундаментальними джерелами є роботи російських істориків, зокрема В. Смирнова [3], який ще у кінці XIX століття описав історію розбудови ханства, використовуючи при цьому тюркські літописи, що надає дослідженню особливої наукової цінності.

Відомі в середовищі політологів-кримознавців і роботи українських дослідників О.Галенка[2], С.Громенка[13], О.Мавріної[1]. Турецький історик Г. Іналджик[6] аналізує ступінь залежності ханату від метропольного султанату, доводячи тезу про союзницькі, а не васальні відносини і підкріплюючи власні висновки текстами арабських, персидських, тюркських літописів. Неабияку наукову цінність мають і документи середньовічних дипломатичних місій[7], матеріали археологічних досліджень[12], наукові гіпотези молодих вчених – дослідників історії Криму[9], колективні праці сходознавців[11] та науковців Інституту національної пам'яті України[13]. Увагою вчених і громадськості користується і останнє (2016р) дослідження кримського історика та культуролога О. Гайворонського [8], яке базується виключно на першоджерелах.

Виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття.

Кримська татарська держава пройшла у своєму розвитку шлях від родоплеменного улусу з архаїчними формами управління до феодальної держави доби високих «темних віків», і цей шлях вимагає додаткової наукової рефлексії. Тому метою статті є опис еволюції державного управління протягом 342 років існування цієї авторитарної монархії, - з глибоким всебічним аналізом національного досвіду та політичного впливу імперій, до складу яких входило ханство.

Важливим аспектом є і дослідження ідеології, релігії та менталітету татарського народу як важливих факторів впливу влади на суспільство. Історичних доказів потребує і система союзницьких відносин між владними інститутами ханату і султанату, оскільки у більшості наукових досліджень ці

інститути зазначені як «сюзерен» і «васал», а вказана ж стаття має на меті довести, що султанат протягом віків був міцним гарантом безпеки кримської держави і запорукою її національного політичного розвитку.

Виклад основного матеріалу з обґрунтуванням отриманих результатів.

Політична історія Кримського ханства почалася із монгольським завоюванням південно - східної Європи (що ж до самого топоніму «Крим», то, за більшістю версій, він виник теж у цей період, у XIII столітті, - від назви міста «Кирич» («оборонний вал»), де монголи після підкорення південних земель розмістили територіальну владу, підкріплену гарнізоном в 10 тисяч осіб[1].

У зв'язку з тим, що майбутній ханат зародився на теренах Золотої Орди, детальнішого аналізу вимагає місцеве територіальне управління, запроваджене монголами.

Як відомо, монголи поважали ієрархію і титули, тому на підкорених територіях залишали намісниками місцеву знать - лояльних мурз. Кожен правитель улусу обов'язково мав у своєму розпорядженні окреме військо. Часто високі посади правителів улусів отримували військові, які відзначилися в боях або родичі та одноплемінники, які мали заслуги перед ханом; походження з роду Чингізхана або його сина Джучі обов'язково давало право на владу, на володіння землею та іншими численними багатствами. Таку ієрархію називають військово - феодалною, і чингізид або джучид, який стояв на вершині державної влади, - правив найбільшим, найбагатшим улусом і називав себе ханом (як правило, у кримськотатарському середовищі хана обирали збори знаті - курултай).

На відповідальні державні посади також призначалися і нащадки сподвижників Чингізхана - хани віддавали їм ярлики нойонів або беків (правителів провінцій), тисячників, баскаків, темників, даругів. Сотниками ж і десятниками, а також нукерами, слугами для особливо важливих доручень при ханах, нойонах призначалися дружинники, і вони були наділені необмеженою владою на завойованих територіях, адже основна функція цих ханських слуг - наповнення державної скарбниці, збір данини та податі, придушення національних спалахів на величезних ординських землях.

На початковому етапі формування цієї середньовічної імперії хан та його поплічники здійснювали правосуддя самостійно. Система цієї діяльності була продиктована тенгріанством - родовою релігією, яка практикувала відкриті справедливі бої, кровну помсту, жертвоприношення, «смерть за смерть», і, звичайно, культ правителя-героя, «сина неба», який мав право розпоряджатися життям своїх підданих[2].

Інші поширені стани - купці та ремісники, монгольські землероби (карачі, сабанчи, утчи), бранці-раби, - були змушені виконувати ряд повинностей, а часто - навіть служити у війську за право володіння землею або виробництвом.

Історики розійшлися у своїх поглядах щодо оцінки ординського державного ладу, оскільки він мав ознаки і феодалізму, і родоплемінних відносин. Поліетнічність та віддаленість улусів, архаїчність в управлінні, жорстокість звичаєвих законів, деспотизм привілейованої ординської меритократії, яка, отримавши тарханні грамоти (право на привілеї), чинила власне владне свавілля на місцях, - усе це послужило причинами для виникнення сепаратистських тенденцій, що призвели до розпаду Золотої Орди та утворення окремих середньовічних держав, однією з яких і було Кримське ханство - колишній (до 1441 р) Кримський (Солхатський) улус Золотої Орди.

Кримський улус завжди займав визначальне місце у територіально-адміністративній організації Орди: вигідне геополітичне розташування, зростання міст, розвиток торгівлі та сільського господарства спричинили те, що боротьба ханів за трон спадкоємиці Золотої Орди - Великої Орди почалася з Криму. Посилення місцевої знаті призвело до того, що влада в улусі передавалася в спадок, а місцеві джучиди, не потребуючи втручання і допомоги верховного хана, здобули необмежену владу і титул ханів: самостійно вирішували питання війни і миру, були легітимними воєначальниками багатотисячних військ, вели дипломатичне листування, чинили верховне правосуддя, і навіть боролися за верховну ординську владу, як -от хан Тохтамиш, який заклав фундамент Кримського ханства, самостійну орду, що у середині XIV століття розпочала багатолітню виснажливу війну за владу з Великою Ордою.

Уже перші хани проводили успішну державну політику у сфері відносин з європейськими сусідами, з Османською імперією та Московським царством, добре розуміючи недоліки багатовекторної війни і переваги самостійного політичного господарювання на власних теренах. В намаганні відстояти власну незалежність від Великої Орди правителі Криму завжди намагалися побудувати стосунки Великим князівством Литовським (до складу якого входила значна частина українських земель). Новий ханат успадкував систему ординського державного управління (особливо у перші роки свого існування), збагативши її національними особливостями татарського народу, який не мав нічого спільного з монгольським походженням. Проте лише перемоги кримського правителя Хаджи-Гірея спричинили появу у другій половині XV століття окремої держави - Кримського ханства.

Династія Гіреїв намагалася «локалізувати свою владу в Криму, утвердитися в абсолютній незалежності від загального центру, хоча ця локалізація і незалежність потребувала гарантії, опираючись на визнання і протекторат зі сторони іншого, могутнішого у той час сусіднього государя-султана Османського» [3]

Саме тоді чітко окреслились і суттєво збільшилися (за рахунок величезної кількості відвойованих улусів) кордони молодого держави (сюди входив Північний Кавказ, Прикубання, степове Причорномор'я; амбіції ханів були націлені на Приволжя. У той же час сформувалися і принципи її міжнародної політики, відбулося формування основних державних інститутів. Харизматичний лідер - засновник Менгли-Гірей

прийшов до влади з допомогою Османської імперії, яка переслідувала тоді власні геополітичні цілі, прагнучи встановити гегемонію в генуезьких колоніях та князівстві Феодоро в Криму, а територію ханства збільшити і перетворити на власний саджак з центром у м. Кефе (Кафа), османський прообраз улусу на чолі з місцевим правителем – ханом (османський правитель теж носив титул султана-хана).

Остаточний офіційний османський протекторат був встановлений у 1475 році. Проте, на думку турецьких і татарських істориків, відносини між обома державами встановилися союзницькі, а не васальні. У будь-якому разі, така залежність мала конкурентний партнерський характер: визнавалось верховенство султанату над ханатом, відбувався розподіл прибутків від торгівлі, вносилися фіксовані щорічні кошти до загальної скарбниці, але право вибудовувати усю внутрішню і зовнішню політику залишалося за ханами.

Існує, принаймні ще одна точка зору щодо легітимності місцевого династичного управління у Криму. За свідченнями В.Д. Смирнова, ханат на початку не був визнаним кримськими мурзами, які шанували тільки курултай (з'їзд знаті), і навіть ханські грамоти, що давали привілеї знаті, цінувалися ще менше, ніж колись князівські ярлики на Русі, а міжособні сутички розхитували і без того слабкі державні інститути: «про силу і значення місцевого татарського елементу у справі зміцнення ханської влади у Криму і про сумнівний вплив кафських колоністів можна робити висновки з того, що не тільки генуезці, а й навіть самі турки османські не могли надати повної гарантії прав хана, ними ж самими зведеного і затвердженого на Кримському півострові» [4]. Цей же історик стверджує, що турки отримали протекторат над кримськими татарами цілком випадково, і намірів втручатися у міжособні ханські війни вони не мали, а Менглі-Гірей став кримським ханом майже випадково, завдяки узгодженню його намірів з геополітичними претензіями султанату [5].

Протекторат Порти характеризувався умовами договору, який був укладений між султаном Мухамедом II Фатихом та ханом Манглі-Гіреєм. Згідно з цими умовами, султан не мав права призначати правителем ханату будь-кого, окрім царевичів з роду Чингізхана; також ніхто з Гіреїв і ні під яким приводом не мав бути підданим смертній карі; володіння хана та місця проживання усіх інших членів його родини мали залишатися недоторканими притулками для всіх, хто про це попросить.

Під час священних мусульманських молитов ім'я хана згадувалося поруч з іменем султана; султан не мав права відмовитись від вирішення проблем ханату у разі письмового звернення про допомогу.

Окрім цього, будь-яка військова похода щедро фінансувалася Портою: «в усяку кампанію хан повинен отримати від Порти сто двадцять кісетів золота на утримання своєї лейб-гвардії і вісімдесят кісетів для своїх мурз і капи-кулу [6]. Видавалися щорічні кошти для розвитку Криму: таке утримання називалося «сальяне». У ханаті карбувалися і власні монети; ще одним джерелом поповнення скарбниці була відкупна данина від деяких країн: достеменно відомо, що татари отримували такі кошти від Речі Посполитої та Московського царства.

Судова ж система за часів османського протекторату зазнала чималих змін. На зміну племінному праву «гьоре» прийшов шаріат, який, у більшості випадків, потребував додаткових трактувань і роз'яснень у татарському середовищі. Проте ісламізація монгольського суспільства стала значним кроком уперед: з появою шаріату була заснована відокремлена судова система: були введені посади суддів-кадіїв (для розгляду релігійних питань), а також суддів-яргучі, які здійснювали правосуддя у цивільній сфері. Разом з ісламом в суспільстві виник ще один панівний привілейований клас – духовенство, чиє право на владу буде необмеженим протягом багатьох століть.

До того часу, поки не сформувалася власні інститути кадіїв, найважливіші питання кримської судової системи знаходилися у руках бейлер-беїв Румелії (центральної частини Великої Порти). Така залежність неодноразово викликала протести місцевої національної еліти.

Отже, це були особливі умови союзництва, а не залежності: падишахи добре розуміли усі важливість власних північно-східних кордонів, а тому надали Криму ряд переваг перед іншими суб'єктами Великої Порти, де правили бейлер-беї з числа турецької знаті. Ханів же у письмових зверненнях султани називали «падишахами татарських країн та нащадками султанів кримських» [7]. Між представниками обох султанських династій часто укладалися шлюбні союзи.

У самому ханаті, розділеному на майже 50 територіально-адміністративних одиниць (кадиликів) усі важливі державні посади займала політична родова еліта Криму: переважно, це роди Кипчак, Ширин, Яшлав, Мангит, Сулеш, Яшлав, Сіджевут, Кунграт. У складі держави, столиця якої була перенесена зі Солхату-Старого Криму у Бахчисарай [8] також існували незалежні бейства. Боротьба за владу супроводжувалася численними міжусобицями, місцеві татарські мурзи не визнавали султанських фірманів

(наказів), і з часом такі перестали видаватися

Керуючись ієрархічними традиціями Китаю, Персії та інших східних країн, ханат увів і посади візира та емірів, головних членів канцелярії-дивану, вищого виконавчого органу управління при правителі держави. Головний візир та еміри очолювали найважливіші галузі діяльності держави та відповідали за виконання ханських розпоряджень [9]

Незважаючи на вплив Порти і Європи, культура політичного господарювання у Криму характеризується наступними національними рисами:

- жорсткою владною ієрархією – чітким суспільним поділом на національних правителів, свиту правителів, вільних общинників та прислугу-рабів. На відміну від Порти, іноземцю отримати посаду у ханстві було неможливим;

- державою як колективною власністю роду (у цьому випадку- Гіреїв)- глава династії призначав спадкоємця (калгу-султана) і міг делегувати частину своїх повноважень своїм заступникам (калзі та нуреддину

(братаві або іншому родичеві);

- інститутом корнишу : служилі аристократи, - мурзи, ічікбеги входили у дорадчий орган при ханові – диван-корниш який, проте, скликався нечасто (на відміну від султанського систематичного дивану); посаду візира отримував, як правило, глава роду Ширін;

- внутрішньою автономією племен. Племена вели переважно кочовий спосіб життя. Вожді племен (карачи-беки) періодично скликали курултай для вирішення мали у своєму розпорядженні власне військо, яке становило основу збройних сил ханства. У разі ведення бойових дій усі беки надавали озброєних вершників і самі обов'язково брали участь у війні;

- відкритою «чесною» боротьбою на знищення між політичними конкурентами (при османській владі ця традиція вважалася заколотом);

- всезагальним використанням праці невольників (капи- кулу) , – як при палаці, так і в господарствах мурз і багатих скотарів. Невільники захоплювалися під час військових походів. Так, відомі факти про бойові дії на північному Кавказі, коли після захоплення цієї території щорічно набиралися сотні раби з числа черкес[11];

- відсутністю автономії у завойованих землях : підкорені племена були позбавлені місцевої національної влади і управлялися сераскерами (воєначальниками) та каймаками(податковими адміністраторами) з роду Гіреїв). Втім, аналогічне управління було запроваджене і в Порті;

- автономією етноконфесійних громад. Як і в античних містах-державах, представники інших етносів та релігій були позбавлені виключно політичних прав, але держава не втручалася в інші сфери життя вказаних страт .

Особливою темою для наукових дискусій істориків завжди була проблема людоловства, полонування за «ясиром». Тема татарської неволі суттєво обтяжує спільну українсько-татарську історичну спадщину. Проте, описуючи вказане питання у світлі українсько – татарських відносин, важливо не забувати, що торгівлю рабами в Криму започаткувала влада грецьких та римських колоній; звичним явищем це було і в монгольську пору, а османські правителі лише заохочували цей промисел , і Порта була найкращим джерелом збуту живого товару. Кафа в усі часи і за всіх господарів була центральним ринком рабів, і за ханату тут теж продавалися і купувалися сотні тисяч невольників і невольниць для яничарського війська, для галерних робіт, для служби при палацах і для перебування у сералях (в археологічних колекціях збереглися монети багатьох держав, якими розраховувалися купці живого товару) [12]

У добу класичного і високого середньовіччя захоплення полонених і подальша торгівля ними були звичайною практикою під час воєн, де були задіяні війська ісламських країн, адже часто ця війна оголошувалася походом проти невірних. Тому не варто перебільшувати деспотизм і звірства кримських вояків, хоча між двома народами завжди стоятиме величезна кількість полонених –українців. Окрім цього, варто зауважити, що запорозькі козаки неодноразово мстилися татарам, руйнуючи їхні поселення у Північному Причорномор'ї.

Історичною традицією татарського етносу є і наявність професійного війська, яке могло найматися до сусідніх володарів. Так, широко відомий в історії період співпраці ханства і козацької України у боротьбі проти польських феодалів:«Добре вишколена і загартована у багатьох боях татарська кіннота стала елітним підрозділом української армії. У поєднанні з козацькою піхотою це стало вирішальним у позбавленні війська Речі Посполитої стратегічно-тактичної переваги, яку вона мала перед цим на теренах Східної Європи , а в подальшому відіграло важливу роль в еволюції відносин з Кримом» [13].

Така середньовічна меркантильна політика ханату, викликана великодержавними амбіціями ординських правителів-чингізидів, спричинила ряд конфліктів між північними сусідами за союзництво з Кримом і посприяла цілій низці внутрішніх конфліктів між правителями кидилаків і бейств, які посилювалися особистими владними амбіціями. А орієнтація ханів на західних правителів і мирні договори з ними найбільше посприяли загостренню ворожнечі між Кримським ханством та Московським царством, яка у майбутньому закінчиться втратою власної державності – у 1783 році Кримське ханство було анексоване Російською імперією, яка здобула вирішальну перемогу у низці російсько- османських воєн XVIII століття. За десять років до цього «незалежне та суверенне Кримське ханство стало проектом Петербургу, який був спланованим винятково у власних інтересах: для зручності відторгнення від Османської імперії та подальшого поглинання імперією Російською» [13]

Висновки. Таким чином, державне управління у Кримському ханстві на початок XVI століття уміщало в себе характерні риси степових імперій, історичні національні родоплемінні традиції, деякі ознаки османської імперської влади та проєвропейські тенденції у галузі зовнішньої політики. Такий химерний сплав дав можливість державі вистояти протягом 342 років: у період панування Золотої Орди, у самостійницький період перед османськими завоюваннями у Криму і під час змагань за правонаступництво з іншою спадкоємицею Золотої Орди - Великою Ордою, а також у період офіційної васальної залежності від Великої Порти, яка, проте, всіляко сприяла розвитку ханату, надаючи фактично повну автономію, а також адміністративну, фінансову, військову і правову допомогу, завдяки чому багато науковців схильні трактувати ці відносини як союзницькі.

Як доказ: османська протекція не змогла знищити традиційні державні національні традиції, які полягали у ще більш жорсткій ієрархії, у формуванні скарбниці переважно за рахунок військових кампаній, в пануванні родоплемінних традицій та в наслідуванні управлінських моделей степових імперій.

Розміщене у вигідному геополітичному просторі, захищене степом і морем, протеговане однією з наймогутніших тогочасних імперій, Кримське ханство було яскравим прикладом автократичної децентралізованої унітарної держави, чиї самобутні національні управлінські традиції були доповнені політичним впливом Великої Порти і північно - східної Європи.

Як і десятки середньовічних монархій, ханат впав під натиском більш могутнього ворога, але причини його попереднього політичного занепаду є спільними для подібних державних утворень. Це, перш за все, суперечності між відцентровою та доцентровою державною політикою, між прагненнями ханів зміцнити автократичне правління і намаганнями бейів здобути автономію для очолюваних ними окраїн; це відмінності між архаїчними національними управлінськими традиціями у здійсненні територіальної влади та присутністю іноземного субстрату в центральному державному апараті, який гостро відчував еволюційні потреби задля міжнародного визнання. Незважаючи на короткий (в епохальному масштабі) час свого існування, Кримське ханство залишило слід в політичній історії людства як самобутня модель етнічного державотворення, героїчна сторінка національного поступу і, щонайважливіше, - яскравий взірець консолідації великого кримськотатарського народу.

Література.

1. Мавріна О.С. Виникнення Кримського ханату в контексті політичної ситуації в Східній Європі кінця XIV – середини XV століття . Сходознавство. – К., 2004. – №25–26.– С. 57–77.
2. Галенко О. І. Кримський ханат // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. — К. : Наук. думка, 2009. — Т. 5. — С. 366.
- 3.Смирнов В.Д. Крымское ханство XIII –XV вв.-М.: Вече, 2011.-С.186
4. Там же.С. 228
5. Там же. С.236
6. Іналджик Г. Османська імперія: класична доба 1300-1600 / Галіль Іналджик; пер. з англ. Олександр Галенко; Ін-т сходознавства ім. А. Кримського НАН України. - К.: Критика, 1998. – С.286.
7. Peyssonel. Op.cit., II: 228-230; Laogless, Op.cit.III: 404-106; С.Богуш. Історії про Таврію. II: 256-257; Hammer Gesch.d. Ch.d.Krim, С. 35.
8. Гайворонський О. Країна Крим: нариси про пам'ятки історії Кримського ханату.- К: Майстер книг, 2017.- С.94.
9. Крим: шлях крізь віки. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.history.org.ua>
10. Там же .
11. Кримське ханство. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://artkavun.kherson.ua/krimskie_hanstvo.htm
12. Монети Золотої Орди і Кримського ханства . [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.museum.com.ua/expo/orda_ukr.html
13. Наш Крим: неросійські історії українського півострова: зб. ст./ Упорядник та вступ С. Громенко.- Київ: Інститут національної пам'яті, 2016.-С.50.

References.

1. Mavrina, O.S. (2004), "The emergence of the Crimean Khanate in the context of the political situation in Eastern Europe in the late XIV - the middle of the XV century", *Skhodoznavstvo*, vol. 25–26, pp. 57–77.
2. Halenko, O. I. (2009), "Crimean Khanate", *Entsyklopediia istorii Ukrainy* [Encyclopedia of the History of Ukraine], vol. 5, Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, Nauk. dumka, Kyiv, Ukraine, p. 366.
3. Smirnov, V.D. (2011), *Krymskoe hanstvo XIII –XV* [Crimean Khanate of the 13th-15th centuries], Veche, Moscow, Russia, p.186.
4. Smirnov, V.D. (2011), *Krymskoe hanstvo XIII –XV* [Crimean Khanate of the 13th-15th centuries], Veche, Moscow, Russia, p.228
5. Smirnov, V.D. (2011), *Krymskoe hanstvo XIII –XV* [Crimean Khanate of the 13th-15th centuries], Veche, Moscow, Russia, p.236
6. Inalzhuk, H. (1998), *Osmanska imperiia: klasychna doba 1300-1600* [Ottoman Empire: Classical Day 1300-1600], In-t skhodoznavstva im. A. Krymskoho NAN Ukrainy, Krytyka, Kyiv, Ukraine, p.286.
7. Peyssonel. Op.cit., II: 228-230; Laogless, Op.cit.III: 404-106; S.Bohush. *Istorii pro Tavriiu* [Stories about Tavria]. II: 256-257; Hammer Gesch.d. Ch.d.Krim, p. 35.
8. Haivoronskyi, O. (2017), *Kraina Krym: narysy pro pamiatky istorii Krymskoho khanatu* [Country of the Crimea: Essays on the monuments of the history of the Crimean Khanate], Maister knyh, Kyiv, Ukraine, p.94.
9. *Krym: shliakh kriz viky* [Crimea: the way through the ages], [Online], available at: <http://www.history.org.ua>
10. *Krym: shliakh kriz viky* [Crimea: the way through the ages], [Online], available at: <http://www.history.org.ua>

11. *Krymske khanstvo* [Crimean Khanate], [Online], available at: http://artkavun.kherson.ua/krymske_hanstvo.htm
12. *Monety Zolotoi Ordy i Krymskoho khanstva* [Coins of the Golden Horde and the Crimean Khanate], [Online], available at: https://www.museum.com.ua/expo/orda_ukr.html
13. Hromenko, S. (2016), *Nash Krym: nerosiiski istorii ukrainskoho pivostrova* [Our Crimea: non-Russian stories of the Ukrainian peninsula], Instytut natsionalnoi pamiaty, Kyiv, Ukraine, p.50.

Стаття надійшла до редакції 07.06.2018 р.